

OSMANLI DEVLETİ LAİK MİYDİ?

Ekrem Buğra Ekinci

Bu soruyu kime sorsanız iki uç cevap alırsınız. İlk cevap şöyledir: “Devlet din adamlarının kontrolünde idi. Dolayısıyla laik değil; teokratikti. Zaten devlet bu yüzden yıkıldı”. İkincisi ise: “Elbette laik idi. Bütün dinler serbestti. Ama padişahlar dilediği zaman dine aykırı kanunlar yapabiliirdi. Laiklik zaten Türk milletinin karakteridir”. Ancak bu cevapların ikisi de pek ilmî bir değer taşıyor. Peki cevap nedir? Bunun için önce laikliğin nasıl anlaşıldığına bakmak gerekir.

Ruhban ve Laikler

Hıristiyanlıkta dinî işleri yürüten, aralarında hiyerarşi ve nizam bulunan bir ruhban sınıfı vardır. Ortaçağ Avrupa’sında halk **ruhban** ve **laikler** ikiye ayrılıyordu. Laikos, din dışı, yani ruhban sınıfından olmayan demektir. Şu halde şimdi dile getirilmeye çalışılanın aksine, insanlar laik olabilir; ama devletlerin laik olması zordur. Çünkü devlet halk içindir ve halkın inandığını yaşamasına yardımcı olmak zorundadır. Mesela, hırsızlık bütün dinlerde büyük bir günahdır. Hırsızlığı suç sayan bir devlet, ne derece laik sayılabilir?

Ortaçağ’da ruhban sınıfının halk ve idareciler üzerinde büyük nüfuzu vardı. İşte **laisizm** cereyanı buna karşı gelişti. Devletler üzerindeki bu nüfuz zamanla zayıfladı. Ancak büsbütün yok olmadı. Çünkü halk hâlâ Hıristiyan idi. Laiklik, hukukî değil; kökleri Avrupa tarihinde bulunan, felsefî, sosyal ve politik bir mefhumdur. Somut verilerle ortaya konamaz. Başı ve sonu belli değildir. Günümüzde yaşanan adaptasyon problemlerinin sebebi de budur.

Bir kere, Osmanlı Devletinde ruhban diye bir sınıf yoktur. Din adamlarını, aynı zamanda ilmiye sınıfı diye bilinen, kadılar (hâkimler), müftüler (hukuk müşavirleri) ve müderrisler (akademisyenler) teşkil eder. Padişah, dünyevî iktidar sahibidir. Ruhanî lider değil, devlet başkanıdır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti, Papalık, Tibet, İran gibi bir **teokrasi** değildir. Ülkede İslâm dinine dayanan bir hukuk sistemi geçerlidir. Ancak Müslüman olmayanlar, isterse, kendi dinlerine ait hukuk kurallarına tâbidir. Kendi mahkemeleri ve hâkimleri vardır.

Bütün dinlere hürriyet

Osmanlı hukukunun, Müslüman olsun olmasın fertlere tanıdığı çok geniş hak ve hürriyetler vardır. Üstelik şer’î hukuk, Müslümanlara, gayrimüslimlerin hâkim olduğu sistemlerde de sulh ve emniyet içinde, diğer din ve millet mensuplarıyla **beraberce yaşama** imkânı öngörür. Tarihte bunun çok örneklerine rastlanır. Osmanlı Devleti’nde işlerin iyi gitmediği olmuştur ama; din ve vicdan hürriyetine müdahale, hele gayrimüslimlere baskı vâki değildir. Üstelik ne imamlar devletten maaş alır; ne verilecek fetvâ ve hutbeleri devlet belirler; ne de mabetlere ait vakıf gelirlerine devlet el koyabilir. Şeyhülislâmlık icraî değil, **istişarî** bir makamdır. Şeyhülislâm itibarlıdır ama, Divan-ı Hümâyun âzâsı bile değildir. Son yıllarda şeyhülislâmlığa icraî sıfat yüklenmesi bile, merkezî idarenin ulema üzerindeki otoritesini arttırmak içindir. Şu halde, Osmanlı Devleti laik değildir ama, dinlere ve dindarlara karşı bugüne nazaran çok daha ölçülü ve mesafelidir.

Din ve vicdan hürriyeti, padişah tarafından lütfedilmiş değildir. Ecnebilerin baskısıyla kabul edilmiş hiç değildir. Hukukun bizzat kendisi tarafından teminat altına alınmıştır. Yani bir **iç hukuk** düzenlemesidir. Kimse dinini yaşama, öğrenme, öğretme ve ibadet etme hürriyetinden mahrum kılınmaz. Bunu padişah bile yapamaz. Bu sebeptendir ki, nüfusunun neredeyse yarısını gayrimüslimlerin teşkil ettiği Osmanlı Devleti’nde, her dine mensup insan asırlarca sulh ve sükûn içinde yaşamıştır. Hatta çok sayıda gayrimüslim mezhebi, bugün varlığını Osmanlı sistemine borçludur. Ancak bu geniş din hürriyeti, Osmanlı Devleti’ni laik hâle getirmez.

Padişah şer’î hukuk ile bağlı

Padişah şer’î hukuk kurallarıyla bağlıdır. Bunları keyfine göre değiştiremez. Ancak kendisine kanun yapmak üzere geniş bir saha bırakılmıştır. Şer’î hukuka aykırı olmamak

kaydıyla istediği kanunu yapar. Hükümet icraatları da şer'î hukuka uygun olmalıdır. Bunda ilmiye sınıfı denilen ağırlığı hukukçu ilim adamları müşavirlik vazifesi yapar. Bunlar devlet protokolünün önünde yer alır. Her devlet işi yapılırken şeyhülislâma **fetvâ** sorulur. Fetvânın bunların müeyyide gücü yoktur. Ancak peygamber vekili olarak görülen padişah, halkın gözüne baka baka mevcut hukuk kurallarına aykırı davranmayı göze alamaz. Aksi takdirde meşruluğunu kaybedebilir. Bu bir mahalle değil, **cemiyet baskısıdır!**

Köprülü, Barkan, İnalçık gibi **tarihçiler**, fıkhıta ihtisasları bulunmadığından olsa gerek, şeriatin hükümdara geniş bir tatbikat sahası bıraktığını, üstelik fıkhıtaki faklı ictihaddardan her hangi birinin tatbikiyle şer-i şerifin yerine gelmiş olacağını gözden kaçırmışlardır. Osmanlı Devleti'nin laik olduğunu; şer'î prensiplerin üstünde **devletin âli menfaatlerinin** bulunduğunu; şeriat ile bu menfaatler çatışınca, şeriatin kolayca ihlal edilebildiğini iddia etmişler; kardeş katli, örfi vergiler gibi birkaç münferid misali delil olarak ileri sürmüşlerdir.

Hazret-i Ebû Bekr'in halîfeliğinden, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, her meselede, İslâm hukuku referansları araştırılmış ve mesele fetvâyâ bağlanmadıkça icraata geçilmemiştir. Yahûdî asıllı Alman müsteşrik Joseph **Schacht**, devletin fiilî tatbikatını şer'î hukukun hükümlerine uygun tutma gayretinin en dikkate değer ve başarılı örneğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya konduğunu söyler. Tatbikattaki sapmaların, bir başka deyişle istisnaların kâideyi bozmayacağı tabiidir. **Siyasî pragmatizm** başka şeydir, laiklik başka şeydir. Osmanlıların hiçbir zaman böyle bir düşünce ve iddiaları olmamıştır. Kanunnâmelere şer'î prensiplere aykırı hususların girmesine göz yumulmuş olabilir; hatta şer'î hukuk hükümlerinin tatbikinde ihmal gösterilmiş olabilir. Ancak İslâm inancına göre, "**Ameller, imandan bir cüz değildir**". Yani günah işlemek, insanı dinden çıkarmaz. Devlet adamlarının günlük hayatlarında varlığı iddia edilen dine aykırı işler, devletin vasfına tesir etmez.

Günlük hayatı tanzim

İslâm dinine dayalı olmak iddiasındaki Osmanlı Devleti'nin laik olması zaten beklenmez. Laiklik, ilahî iradenin yerine, beşerî iradeyi koymak demektir. Kanunlarının dinî hükümlerden kaynaklanmadığı, devletin bütün dinlere eşit uzaklıkta durarak kimsenin dinine karışmadığı bir siyasî sistemdir. Halbuki İslâm Hukuku'nda hükümetler ve hukuk sistemi, meşruluğunu dinî esaslardan alır. Çünkü İslâm dini, insanların inanç ve ibâdetlerinden başka, evlenme, boşanma, miras, ehliyet, mülkiyet, alış-veriş gibi **dünyevî hayatlarını** da düzenlemek iddiasındadır. Bir başka deyişle hukuk kâideleri ile Müslümanın günlük ibâdetlerine ait dinî hükümler aynı seviyede mütâlaa edilir. Dolayısıyla bir Müslüman için namaz kılmak, oruç tutmak ile evlenmek, alış-veriş yapmak, miras bırakmak arasında fark yoktur. Bu gibi işleri dinî kurallara göre yapmak, aynı zamanda dinî bir vecibe sayılır. Buna imkân tanımamak, dinî vecibelerin ifasına engel teşkil eder. Musevî dininde de benzer bir durum söz konusudur. Ama Hıristiyanlık için aynı şey söylenemez. Çünkü orijinal metinlerin çoğunun elde bulunmaması ve kuruluşunda bir devlet dini olamaması gibi sebeplerle, bu dinde hukuk kuralları fevkalade azdır. Ancak laikliğin beşiği sayılan Fransa'da bugün bile kanonik denilen bu hukuk kurallarının tatbiki meşrudur.

Laiklik, demokrasinin şartı mıdır?

Bununla beraber laiklik, ne demokrasinin, ne de insan haklarının bir ön şartıdır. Nitekim günümüzde de laik olmadığı halde, demokrasi ve insan haklarının mükemmel işlediği devletler vardır. Buna karşılık, laikliği benimsemiş, ama otoriter ve insan haklarını tanımayan devletler de çoktur. Hatta Müslüman olmadığı halde, hukuk sistemi şer'î hukuktan esinlenen devletler de vardır. İngiltere, Danimarka, İsveç gibi demokrasi ve insan hakları bakımından çok ileri devletler, laik değildir. İngiltere kraliçesi, bugün **Anglikan kilisesinin başıdır**. Burada 26 piskopos, meclis ve temyiz mahkemesi üyesi olup, protokolde en önde gelir. Afrika ve Asya'da insan hakları ihlâl şampiyonu çok sayıda amansız diktatörlükler ise, laikliğe sıkı sıkıya bağlıdır. Bugün, kilisenin önemli bir nüfuza sahip olduğu; devlet desteğindeki Katolik okullarında binlerce talebenin okuduğu; Hıristiyanların kilisede evlenip

boşanabildiği Fransa'nın, kendi ülkesindeki laikliği sorgulaması ve daha da esnetmeye çalışması boşuna değildir. Laikliğin kabul edildiği 1905 Fransa'sı ile bugünün Fransa'sının aynı olmadığı düşünülmektedir.

Bir ülkede dinî hukuk kuralları, halkın ekseriyetinin arzusuyla kabul edildiğinde, bu ülkede laiklikten söz edilemez ama demokrasi vardır. Bilakis, halkın arzusu hilafına, bir diktatörün emriyle din dışı kurallar kabul edildiğinde, o ülkede laiklik vardır ama demokrasi yoktur. Yani beşerî irade ile ilahî irade örtüştüğü zaman ne olacaktır? Bu durumda laiklik var mıdır, yok mudur? Görülüyor ki, modern devlet ve toplum anlayışında **demokrasi** ve **insan haklarına** saygı evrensel ve olmazsa olmaz bir prensip olarak kabul edilmektedir; laiklik değil. Laikliği, demokrasinin ön şartı olarak görmek yaygın bir yanlış kanaattir. Din ve vicdan hürriyeti laiklikten ayrı değerlendirilmelidir. Evet, dinsiz bir kimse dine inanmaya veya bir din mensubu, başka bir dinin emir ve yasaklarının tatbik etmeye mecbur edilirse, işte bu laikliğe aykırıdır. Ama öncelikle bir insan hakları ve demokrasi meselesidir. Çünkü demokraside azınlık hakları da korunmuştur. Buna laikliğe çok uzak devletler bile dikkat etmiştir. Roma, Bizans ve Osmanlı Devleti örnekleri ortadadır.

Devlet kontrolü

Devlet fonksiyonlarının, mecburî olarak din kurallarına göre düzenlenmesi laikliğe aykırıdır. Ama ihtiyarî olursa, bunun laikliğe aykırı olduğu söylenemez. Mesela taksitle satışta taksit miktarları ve ödeme tarihlerinin belli olması, akdın sıhhati için şarttır. Tek bir taksit zamanında ödenmezse, diğerleri de peşin hale dönüşür. Bu bir İslâm hukuku kuralıdır. Ama hemen bütün modern borçlar kanunlarında benimsenmiştir. Şer'î hukukta, usul ve fûru, kardeşler, üvey anne ve kız ile evlenmek yasaktır. Hemen bütün medenî kanunlarda da böyledir. Hatta 1926 tarihli Türk Medenî Kanunu'nun boşanma ile ilgili hükümleri, tamamen Hıristiyan şeriatından (Katolik Kanonik hukukundan) iktibas olunmuştur. **İsrail**, şeriata dayalı **Mecelle**'yi kısmen uygulamaktadır. Hatta Bulgar ve Sırp medenî kanunlarının çok hükmü Mecelle'den alınmadır. Hatta meşhur Fransız medenî kanunu **Code Civile**'de İslâm hukukundan alınma hayli hüküm bulunmaktadır. Şimdi bütün bunlar laikliğin ihlâli midir? Elbette ki hayır! Çünkü bu hükümlerin kabulü mecburî değil, ihtiyarîdir.

O halde: 1-Devlet tasarruflarının mutlaka din kurallarına uygun olması kabul edilmişse; 2-Halk, dinî prensiplere uymaya zorlanıyorsa; 3-Devlet, herhangi bir dini kontrol altında tutup düzenlemekten ise laikliğin ihlâlinden söz edebilir. Aktüel bir örnek olarak, kadınların başını örtmesi mecbur kılınırsa, bu laikliğe aykırıdır. Ancak kadınlar başını açmaya mecbur kılınırsa, bu da laikliğe aykırıdır. Dinler, aile hukuku gibi şahsa sıkı sıkıya bağlı hususlarda düzenleme getirmiştir. Bunu yok saymak, din ve vicdan hürriyetine aykırı olduğu gibi, laikliğin de ihlâli manasına gelir. Osmanlı Devleti laik değildi ama **din ve vicdan hürriyeti** bakımından laiklik iddiasında olan çoğu devletten ileriye idi. Osmanlı Devleti dini kontrol altında tutmasının izahı kolaydır. Çünkü bir din devleti idi. Vazifeleri arasında dini yaymak, dini ve inananları yıkıcı cereyanlardan korumak bulunuyordu. Laik bir devlet dini niçin kontrol altında tutar? Niçin din adamlarını devlet memuru sayar? Dinî âyinlerin icrasını, vaaz ve hutbeleri, din tedrisatını kendince düzenler? Bunu anlamak, bir takım özel gerekçeler ileri sürülse bile, doğrusu çok zordur. Ancak laiklik perdesi altında **din düşmanlığı** yapmak; bu yolda insan hak ve hürriyetlerini ihlâl etmek, bu asırda tasvip edilecek bir şey değildir. Dinin dünya hayatındaki rolünün fevkalade azaldığı bir zamanda, hâlâ teokratik düzene dönme endişesi, paranoyadan başka bir şey değildir. Şurası bir gerçektir ki, Türkiye şer'î hukuktan vazgeçme hususunda önemli bir tercih yapmıştır. Bu tercihten geri dönüş herkes istese bile mümkün değildir. Çünkü İslâmiyet, ciddî altyapı isteyen bir hukuk sistemine sahiptir. Bu altyapı bugün dünyanın hiçbir yerinde mevcut değildir.

Sekülerizm

İslâm amme hukukunda devletin dinî ve seküler olmak üzere iki yönü vardır. Seküler (dindışı) yön, devleti yönetenlerin din adamı olmasının gerekmediğini ve icraatlarının elbette

beşerî vasıfta olacağı mânâsına gelir. Dinî vasıf, kanunların ve yönetenlerin icraatlarının İslâm hukukuna aykırı olmamasını ifade eder. Bir başka deyişle devlet dinî esaslara dayanmakla beraber, devleti temsil edenlerin icraatı sekülerdir. Bu bakımdan Fransa’da gelişmiş olan laiklik değil ama **Anglo-Sakson** dünyasında gelişmiş olan sekülerizm, konuyu izah etmeye daha elverişlidir. Bir başka deyişle İslâm devletinde, seküler iradenin devlet yönetiminde ve hukuk mevzuatında önemli bir yeri vardır. Bu, devletin şer’î karakterine hâle getirmez. Ne Osmanlı devleti, ne de Osmanlı hukuku bütünü itibarıyla laikdir. Ancak hem hükümet tasarrufları, hem de hukukun örfî denilen bir kısmı seküler karakterdedir. Sanılanın aksine, Osmanlı ceza hukuku da böyledir. Çünkü İslâm dini belli birkaç tane suç ve ceza düzenlemiştir. Bunların da tatbiki, aranan şartlar sebebiyle, fevkalade zordur. Bunun dışında suç ve ceza koyma yetkisi devlete bırakılmıştır. Yani beşerîdir.

Hakimiyet kime ait?

Amme hukuku literatüründe sık geçen **“el-Mülkü Lillah”** (Hâkimiyet Allahındır) sözü de iki mânâyâ gelir. Birincisi kadenci bir anlayışı yansıtır. “Bu hükümdarın başımıza gelmesi, Allah’ın takdiri ile. Allah dilese, bunu hükümdarlığına müsaade etmezdi. Nitekim Allah, mülkü dilediğine ihsan eder (Âli İmrân: 26)”. Vaktiyle cenazelerde başsağlığı olarak aynı ifadenin kullanılması da, bu mânâyı destekler. Bunun neticesi, halkın devlete itaate mecbur oluşudur. Çünkü bu itaat, haddizatında Allah’a itaattir. Maamafih bu anlayış, hukuka aykırı davranan bir hükümeti meşru hâle getirmez. Kargaşanın önüne geçmek için sadece hükümetin meşru emirlerine itaati öngörür ve her ne sebeple olursa olsun isyanı yasaklar. İşte “Hâkimiyet Allah’ındır” sözünün ikinci mânâsı da budur. Yani hukuku tatbik eden hükümetin meşru oluşudur. Neticede bu hâkimiyetini kullanacak olan millettir, ferddir. Hükümdar, milletin bir ferdidir. Osmanlı padişahlarının unvanlarından birisi de **“Zıllullahi fi’l-arz”** (Yeryüzünde Allah’ın gölgesi) idi. Bu unvan, Hazret-i Peygamber’in, “Sultan, yeryüzünde Allah’ın gölgesidir. Mazlumlar onun gölgesine sığınır” mealindeki bir sözüne dayanır. Sultanın yeryüzünde adaleti tecelli ettirmekle vazifeli olduğunu gösterir.

Avrupa’ya tesir etti

Diğer dinlere eşit mesafede duran Osmanlı sistemi, Osmanlı Devleti’nden ayrılan Balkan ülkelerinde tesirini devam ettirmiştir. Bu ülkelerde Müslüman halk, Osmanlı geleneğine uygun olarak kendi hukuklarına tâbi olmuştur. Adalet işlerini müftüler çözmüştür. Devlet karışmamıştır. Bu sistem, komünist istilasına kadar devam etmiştir. Bugün bile Yunanistan’da Hıristiyanlar **kilisede**, Müslümanlar **müftü huzurunda**, bir dine mensup olmayanlar ise **belediyede** evlenebilir. İngiltere, Kanada, Hindistan, Tayland gibi ülkelerde Müslümanlar kendi hukuklarının tatbikini isteyebilmektedir. Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak gibi Müslümanların ekseriyette olduğu eski Osmanlı vilâyetlerinde kurulan ülkelerde Osmanlı geleneğine uygun olarak, Müslümanlar da, gayrimüslimler de kendi dinlerine ait hukuk kurallarını uygulayabilmektedir.